

The Greek Review of Social Research

Vol 69 (1988)

69

Σκέψεις γύρω από τη συμπληρωματικότητα διαφορετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων: δύο παραδείγματα από εφαρμογές με αντικείμενο την απασχόληση

Μαρίνα Πετρονώτη

doi: [10.12681/grsr.874](https://doi.org/10.12681/grsr.874)

Copyright © 1988, Μαρίνα Πετρονώτη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Πετρονώτη Μ. (1988). Σκέψεις γύρω από τη συμπληρωματικότητα διαφορετικών μεθοδολογικών προσεγγίσεων: δύο παραδείγματα από εφαρμογές με αντικείμενο την απασχόληση. *The Greek Review of Social Research*, 69, 243–267. <https://doi.org/10.12681/grsr.874>

Μαρίνα Πετρονάη*

ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΥΡΩ ΑΠΟ
ΤΗ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΩΝ
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΩΝ:

Δύο παραδείγματα από εφαρμογές
με αντικείμενο την απασχόληση**

Με βάση την εμπειρία μου από την παράλληλη εφαρμογή δυο μεθόδων διαφορετικών ως προς τα κύρια χαρακτηριστικά και τους ερευνητικούς τους στόχους, τη στατιστική και τη βιογραφική προσέγγιση, θέλω να εκθέσω ορισμένες απόψεις σχετικά με έναν εναλλακτικό από τον μέχρι σήμερα κυρίαρχο τρόπο αντιμετώπισής τους.¹

Η συλλογιστική που οδήγησε στη διττή εφαρμογή αυτών των μεθόδων συνδέεται με ένα ειδικότερο ενδιαφέρον για τη βιογραφική προσέγγιση ως τρόπο ανάλυσης συμπληρωματικό με εκείνον των ποσοτικών μετρήσεων. Τα γνωρίσματά της έχουν διεξοδικά συζητηθεί αλλού:² η προσοχή εδώ εστιάζεται στην καταλληλότητα που τη διακρίνει για την πρόσβαση σε περιοχές όπου δεν μπορεί να διεισδύσει μια ποσοτική έρευνα και οι οποίες είναι τόσο ευαίσθητες όσο και νευραλγικές για την ολοκλήρωση της εικόνας που σχηματίζει ο ερευνητής γύρω από τη ζωή και τις δραστηριότητες του ατόμου ή

* Ερευνήτρια στο ΕΚΚΕ.

** Θέλω και από αυτή τη θέση να ευχαριστήσω την Κ. Κασιμάτη και τα μέλη της Ομάδας για την Απασχόληση (Ε. Άλλισον, Μ. Θανοπούλου, Φ. Θεοδώρα, Π. Τσάρτα, Κ. Τσακίρη και Μ. Χρυσάκη) που έπαιξαν εποικοδομητικό ρόλο στην τελική διαμόρφωση αυτού του άρθρου.

1. Τις περιπτώσεις δηλαδή που δεδομένα ερευνητικά προγράμματα χρησιμοποιούν είτε τη μια είτε την άλλη μέθοδο για τη συλλογή υλικού. Μια απόπειρα συνδυασμού των δυο προσεγγίσεων επιχειρείται στα πλαίσια μιας συνεργασίας μεταξύ γάλλων και βρετανών επιστημόνων (βλ. *Biography and Society*, Newsletter, Ιούνιος 1986, σ. 52-61).

2. Μ. Θανοπούλου, Μ. Πετρονάη, 1987, «Βιογραφική προσέγγιση: μια άλλη πρόταση για την κοινωνιολογική θεώρηση της ανθρώπινης εμπειρίας», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 64.

της ομάδας. Οι περιοχές αυτές συνυφαινονται με το ειδικότερο πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσονται οι αποφάσεις και οι ενέργειες των ατόμων καθώς επίσης και οι διαδικασίες ατομικού και κοινωνικού μετασχηματισμού. Πιο συγκεκριμένα, η μικροκοινωνιολογική προοπτική που διαπνέει τη συλλογή και ανάλυση των βιογραφικών μαρτυριών επικεντρώνεται στη διαπλοκή των παραγόντων οι οποίοι ρυθμίζουν την ατομική συμπεριφορά, τις επιδράσεις που ασκούν τα συστήματα κοινωνικών αξιών στις επιμέρους στάσεις και αντιλήψεις, τη σημασία των υποκειμενικών αξιολογήσεων για τον προσδιορισμό της κοινωνικής κινητικότητας κλπ.

Το κεντρικό επιχείρημα είναι ότι η στατιστική και η βιογραφική προσέγγιση αναλύοντας το υπό μελέτη αντικείμενο από διαφορετική σκοπιά η καθεμία, εμπλουτίζονται και συμπληρώνονται αμοιβαία.³ Η αναζήτηση του αν και κατά πόσο ισχύει μια τέτοια συμπληρωματικότητα σε συνδυασμό με την ανάγκη για νέα και πλουσιότερη πληροφόρηση γύρω από τη φυσιογνωμία συγκεκριμένων επαγγελματικών κατηγοριών, αποτέλεσε τό πρωταρχικό κίνητρο για την ταυτόχρονη χρησιμοποίηση των δύο μεθόδων στο ΕΚΚΕ (στο πρόγραμμα για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης και στη διερεύνηση της Κινητικότητας των Φύλων).

Η όλη παρουσίαση ωστόσο, δεν έχει μόνο πραγματολογικό χαρακτήρα αλλά επιδιώκει και σε ένα θεωρητικό επίπεδο, να δικαιώσει τη σκοπιμότητα της παράλληλης χρήσης των μεθόδων που εξετάζονται σε θέματα απασχόλησης και κινητικότητας. Είναι σημαντικό να διευκρινιστεί εξ αρχής πως η αντιπαράθεση των στατιστικών και βιογραφικών δεδομένων και ο συγκριτικός τόνος που συχνά κυριαρχεί στον προβληματισμό μου δεν στοχεύουν στην αμφισβήτηση ή τόν υποβιβασμό της ποσοτικής διερεύνησης. Ούτε προτείνεται ότι αυτή είναι τόσο στενά οριοθετημένη όσο ίσως αφήνουν να εννοηθεί οι επιχειρούμενοι παραλληλισμοί. Πρόκειται σαφώς για δυο διαφορετικές μεθόδους που παράγουν διαφορετικής υφής αποτελέσματα. Παρ' όλες όμως τις ανομοιογένειες στις αφετηρίες και την πορεία των δυο προσεγγίσεων, υπάρχουν πολυάριθμα σημεία όπου είναι θεμιτή η αντιπαραβολή όχι μόνο των συγκεκριμένων πληροφοριών, αλλά και των δυνατοτήτων που έχει γενικότερα η στατιστική και η βιογραφική μέθοδος αναφορικά με τη διαδικασία συλλογής υλικού και τη διεύρυνση της κοινωνιολογικής σκέψης.

Παίρνοντας επομένως ως δεδομένες τις διαφορές που διαπνέουν τη συλλογιστική και τις τεχνικές τις οποίες μετέρχονται τα δυο ερευνητικά προγράμματα του ΕΚΚΕ, η επισκόπηση των ιδιαίτερων για το καθένα ευρημάτων

3. Παραστατικά είναι τα λόγια του N. Denzin, ότι ο συνδυασμός διαφορετικών θεωριών, μεθόδων και ερευνητών επιτρέπει να ξεπεράσουμε τις προκαταλήψεις που εννοεί η χρήση μιας μόνο θεωρίας, μεθόδου και ενός ερευνητή (1970, *The Research Act in Sociology*, Λονδίνο, Butterworth, σ. 313).

παραπέμπει σε αναζητήσεις ευρύτερου ενδιαφέροντος και κυρίως, στην επισημάνση της αναγκαιότητας για μια μεθοδολογική πολυφωνία στο χώρο των κοινωνικών επιστημών.

* * *

Το αμέσως επόμενο ερώτημα που ανακύπτει είναι πώς ακριβώς συντρέχουν οι μεθοδολογικές ιδιαιτερότητες της βιογραφικής προσέγγισης ώστε να λειτουργεί συμπληρωματικά με τη στατιστική ανάλυση στο επίπεδο των συγκεκριμένων ερευνών. Ο προσφορότερος τρόπος για να απαντηθεί με ευκρίνεια το ζήτημα αυτό είναι να ληφθούν ως αφετηρία της ανάλυσης τα πεδία όπου τα δυο προγράμματα διαφοροποιούνται ως προς τις επιδιώξεις και τις τεχνικές που υιοθετούν. Σε μια δεύτερη ενότητα η προσοχή προσανατολίζεται στους θεματικούς εκείνους άξονες όπου η στατιστική και η βιογραφική μέθοδος αλληλοσυμπληρώνονται σε σχέση με τα στοιχεία που παράγουν συνεπικουρώντας στην ολοκλήρωση της κοινωνιολογικής γνώσης γύρω από τη διάρθρωση των ατομικών βιωμάτων με τις περιβάλλουσες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες.

Το υλικό που παρουσιάζεται αφορά δυο επιπλοποιούς στους οποίους διενεργήθηκαν συνεντεύξεις και με τις δυο μεθόδους. Η ανάλυση αυτών μόνο των περιπτώσεων από το σύνολο των στατιστικών δεδομένων και των ατομικών αφηγήσεων δεν επαρκεί ασφαλώς για να δειχθούν οι πολύμορφοι τρόποι με τους οποίους η ποσοτική και η ποιοτική προσέγγιση καλύπτουν η μια τα κενά ή αδύνατα σημεία της άλλης.⁴ Με βάση, ωστόσο, τα πεδία συνάντησης του υλικού που απέφεραν τα δυο προγράμματα, η συζήτηση θα αναχθεί σε γενικεύσεις οι οποίες υποδεικνύουν με σαφήνεια πώς και γιατί οι δυο μέθοδοι μπορούν να χρησιμοποιηθούν παράλληλα ώστε να εξασφαλιστεί μια πληρέστερη άποψη για την απασχόληση, το βιοτικό επίπεδο, τις αξίες, τη διαγενεακή κινητικότητα κλπ. των συγκεκριμένων ατόμων.

4. Οι κύριες θεματικές κατηγορίες στις οποίες χωρίζεται το στατιστικό δελτίο είναι περιφερείς με εκείνες τις βιογραφικές προσέγγισης.

Η αντιπαράθεση δυο μεθόδων αποτελεί στην ουσία μια ιδεολογική άσκηση.⁵ Όπως τονίστηκε ήδη, δεν προϋποθέτει οπωσδήποτε διαμετρικά αντίθετες υποθέσεις ή αντικείμενα μελέτης, αλλά κυρίως έναν τρόπο θεώρησης που ο ερευνητής αξιολογεί και ακολουθεί ή επαναπροσδιορίζει σύμφωνα με τους καρπούς της ερευνητικής διαδικασίας.

Και τα δυο προγράμματα του ΕΚΚΕ επικεντρώνονται σε επαγγελματικά απασχολούμενους πληθυσμούς και σε περιοχές που συνδέονται με την εκπαίδευση, την οικογένεια και την εργασία. Τα επίπεδα στα οποία διαφέρουν αφορούν τις γενικότερες κατευθύνσεις που ακολουθεί η ερευνητική σκέψη, το σχεδιασμό και τις τεχνικές εφαρμογές της έρευνας. Ειδικότερα:

Α) Στόχοι

Η έρευνα για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης έχει διεξαχθεί σε πανελλαδική κλίμακα⁶ και αποτελεί μια ποσοτική μέτρηση η οποία έχει δυο βασικούς στόχους:⁷ από τη μια, τον προσδιορισμό και την πιστοποίηση των παραγόντων που επιδρούν στην επιλογή επαγγέλματος και από την άλλη, τον καθορισμό των στοιχείων που συμβάλλουν στην ικανοποίηση από την εργασία.⁸ Από την εξέταση των παραπάνω πεδίων προκύπτει πλούσια πληροφόρηση για πολλούς ακόμη θεματικούς άξονες όπως η κινητικότητα, η τεχνική-επαγγελματική παιδεία, η πολλαπλή απασχόληση κ.ά.

Η βιογραφική προσέγγιση χρησιμοποιήθηκε για να μελετηθεί σε βάθος η σχέση ανάμεσα στην επαγγελματική και κοινωνική κινητικότητα, και συνιστά έρευνα που διενεργείται στα πλαίσια του προγράμματος για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης. Αντικείμενο της συγκέντρωσης βιογραφικών μαρτυριών είναι ο εντοπισμός των ειδικότερων διαδικασιών με τις οποίες αυτοαπασχολούμενες ομάδες και των δυο φύλων μεταβάλλουν την οικονομική τους κατάσταση και ανεξίσσονται κοινωνικά σε διαγενεακό και εν-

5. Για μια εκτενή συζήτηση γύρω από τον ορισμό των ποσοτικών και ποιοτικών μεθόδων βλ. Α. Κουβέλη, «Το στοιχείο της παραμόρφωσης στην εμπειρική κοινωνική έρευνα: τυποποιημένο ερωτηματολόγιο και ελεύθερη συνέντευξη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 54, 1984.

6. Ν. Πανταζίδης, Κ. Κασιμάτη κ.ά., 1984, *Μέγεθος και σύνθεση του πληθυσμού της πρωτεύουσας*, εκδ. ΕΚΚΕ, σ. 35-41.

7. Ν. Πανταζίδης, Κ. Κασιμάτη κ.ά., 1984, *ό.π.*

8. ΕΚΚΕ, *25 χρόνια λειτουργίας*, 1986, εκδ. ΕΚΚΕ, σ. 30.

δογενεακό επίπεδο.⁹ Η ιδιομορφία της μεθόδου έγκειται στη λεπτομερειακή ανίχνευση των πολλαπλών επιπέδων όπου το ατομικό διαπλέκεται με το κοινωνικό στοιχείο.

Β) Επιλογή ερευνώμενου πληθυσμού

Το πρόγραμμα για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης διαπνέεται από την αντίληψη ότι ένα μεγάλο σε όγκο δείγμα εξασφαλίζει αντιπροσωπευτικό υλικό και βέβαιες γενικεύσεις για το σύνολο του πληθυσμού της χώρας. Η επιλογή του στατιστικού δείγματος έγινε με βάση την απογραφή του 1981 και συγκεντρώθηκαν στοιχεία από 6.500 κατοίκους της Αθήνας και 7.300 νοικοκυριά από την υπόλοιπη χώρα.¹⁰

Στη βιογραφική προσέγγιση οι ερευνώμενοι εντοπίστηκαν σε τηλεφωνικούς καταλόγους και επαγγελματικά σωματεία (σύνολο 60). Ο χαρακτήρας της διερεύνησής τους είναι αντιστρόφως ανάλογος με τον αριθμό τους: συγκεντρώθηκαν ποικίλα και λεπτομερειακά στοιχεία με κύρια κατεύθυνση το συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ του ατόμου και της περιβάλλουσας κοινωνίας. Τα υποκείμενα αυτού του πληθυσμού έχουν επιλεγεί με αναφορά σε μια σειρά κριτηρίων¹¹ τα οποία έχουν ως απόρροια: α) τη χαρακτηρισολογική συνάφεια και τη δυνατότητα αντιμετώπισής τους ως μια ενιαία ομάδα ανάλυσης (κοόρτη)¹² και β) επειδή ακριβώς οι ομάδες αυτές είναι ομοιόμορφες επιτρέπουν τη συναγωγή αξιόπιστων και έγκυρων συμπερασμάτων σχετικά με τα γνωρίσματα της εποχής που έζησαν.¹³

9. ΕΚΚΕ, *25 χρόνια λειτουργίας*, 1986, ό.π., σ. 52.

10. Ν. Πανταζίδης, Κ. Κασιμάτη κ.ά., 1984, ό.π., σ. 18-24.

11. Την ηλικία (είναι 40-50 χρονών), τη μόρφωση (έχουν απολυτήριο δημοτικού), την οικογενειακή κατάσταση (είναι παντρεμένοι), το επάγγελμα (κατεξοχήν ανδρικό ή γυναικείο για κάθε φύλο αντίστοιχα) και τη θέση στο επάγγελμα (ανεξάρτητοι επιχειρηματίες).

12. Βλ. G. Elder, «Family History and the Life Course», εκδ. T. Hareven, *Transitions, the Family and the Life Course in Historical Perspective*, Academic Press Inc., σ. 36 κ.ε.

13. Η ομοιογένεια των εξεταζόμενων ομάδων συνηγορεί στην αντιμετώπιση των στοιχείων που συλλέγονται ως έγκυρα κοινωνιολογικά δεδομένα. Η ανάλυση των αφηγήσεων οδηγεί στην επαναληπτική εμφάνιση ορισμένων πληροφοριών, τον πληροφοριακό κορεσμό, που λειτουργεί ως διασφαλιστική δικλείδα και επιβεβαιώνει τις μαρτυρίες που καταθέτουν οι αφηγητές: (Μ. Θανοπούλου, Μ. Πετρονάτη, 1987, ό.π., σ. 37 και D. Bertaux, 1981, «From the Life-History Approach to the Transformation of Sociological Practice», εκδ. D. Bertaux, *Bio-geography and Society*, Sage Publications, σ. 187, 188).

Γ) Τρόπος συλλογής και ανάλυσης του υλικού

Στο πρόγραμμα για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης οι αναζητήσεις μεθοδεύονται γύρω από τη διατύπωση γενικεύσεων αναφορικά με τις κυρίαρχες τάσεις επαγγελματικής απασχόλησης, μορφωτικού επιπέδου κ.ά. Η ανάγκη αναγωγής σε σχηματικές κατηγορίες των δεδομένων υπαγορεύει τη χρησιμοποίηση κλειστών και προσχεδιασμένων ερωτηματολογίων. Αυτός όμως ο τρόπος μέτρησης αποσπά την προσοχή από τη σημασία της αλληλεπίδρασης κάποιων ειδικότερων —απρόβλεπτων και ολιγάριθμων ίσως, αλλά όχι γι' αυτό λιγότερο ουσιαστικών— παραγόντων ως προς τον καθορισμό των ατομικών αντιλήψεων και πρακτικών.

Επιπλέον, οι ευρείες κλίμακες ταξινόμησης του υλικού επισύρουν το ενδιαφέρον στις κυρίαρχες ομοιότητες μεταξύ των ερευνημένων¹⁴ και απομονώνουν τα ατομικά βιώματα από το περιβάλλον που τα γεννά και τα επεξηγεί. Χάνεται έτσι η πλαστικότητα και ο πλούτος των προσωπικών μαρτυριών που είναι ζωτικά και αναντικατάστατα στοιχεία για τη διαμόρφωση νέων υποθέσεων ή την τεκμηρίωση άλλων, ήδη διατυπωμένων.

Η προβληματική της βιογραφικής προσέγγισης αγκαλιάζει τη σύνθεση όλων εκείνων των στοιχείων που επιτρέπουν τη διαπίστωση των ιδιαίτερων σχέσεων διαμέσου των οποίων συγκροτούνται οι διάφορες ομάδες, οι τάξεις και ο κοινωνικός ιστός. Η σχετική πληροφόρηση προκύπτει από ανοικτές συνεντεύξεις οι οποίες ενδείκνυνται για την κατανόηση του πλαισίου που περιβάλλει τις ποικίλες σφαίρες ατομικής δραστηριότητας και την πραγματική υπόσταση των διαπροσωπικών σχέσεων των ατόμων.

Δ) Μονάδα έρευνας

Στη συγκομιδή αναλυτικού βιογραφικού υλικού γύρω από την κινητικότητα συντελεί το γεγονός ότι μονάδα έρευνας είναι η οικογένεια¹⁵ και όχι το άτομο όπως στο στατιστικό πρόγραμμα για την απασχόληση. Την επιλογή αυτή θεμελιώνει η αντίληψη ότι επειδή η πλειονότητα των μελών κάθε κοινωνίας παντρεύεται, η κοινωνική και οικονομική τους θέση ρυθμίζεται και αξιολο-

14. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, 1986, Θεμέλιο, όπου σχολιάζεται το περιεχόμενο των ταξινομήσεων που χρησιμοποιούν οι στατιστικές μετρήσεις.

15. Δηλαδή ο επιπλοποιός και η σύζυγός του. Βλ. Μ. Θανοπούλου, Μ. Πετρονάη, 1987, *ό.π.*, σ. 37.

γείται (από τους ίδιους και τους άλλους) στα πλαίσια της οικογενειακής ζωής.

Μέσα από αυτή την προοπτική γίνεται σαφές ότι οι διαδικασίες μορφοποίησης της ατομικής συμπεριφοράς¹⁶ κατανοούνται καλύτερα με βάση την αλληλουχία μιας σειράς παραγόντων για τους οποίους οι ελεύθερες αφηγήσεις και διασταυρωμένες απόψεις των μελών της οικογένειας —και όχι οι μεμονωμένες μαρτυρίες ενός από τους δυο συζύγους— παρέχουν μια πληρέστερη εικόνα.¹⁷

II. ΑΞΟΝΕΣ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ ΤΗΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΗΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ

A) Σύνδεση της επαγγελματικής τροχιάς του ατόμου με την οικογενειακή ζωή

Τυπικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η βιογραφική προσέγγιση προσκομίζει ειδήσεις που επιτρέπουν τη συγκρότηση μιας συνθετικής εικόνας σε σχέση με το σύνολο των ατομικών δραστηριοτήτων είναι αυτό που προκύπτει από την εξέταση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής των επιπλοπιών.

i) Επαγγελματικές ενασχολήσεις

Η απόσταση από την εξαρτημένη στην «δι' ίδιον» λογαριασμό εργασία διαπιστώνεται από το ιστορικό απασχόλησης του στατιστικού δελτίου, όπου η εικόνα για τη σημερινή επαγγελματική κατάσταση του ατόμου συμπληρώνεται με στοιχεία γύρω από τη διάρκεια της προγενέστερης ένταξης σε διάφορους οικονομικούς κλάδους με την αντίστοιχη θέση στο επάγγελμα. Η σύσταση

16. Ο ρόλος της οικογένειας στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων τονίζεται από τον Engerman που υποδεικνύει τρόπους, με τους οποίους η οικογένεια και όχι το άτομο επιδρά στον καθορισμό των ατομικών αποφάσεων (S. Engerman, 1978, *Economic Perspectives on the Life Course*, εκδ. T. Hareven, ό.π., σ. 275).

17. Η Κ. Kish Sklar υποστηρίζει ότι οι κοινωνικές ομάδες ενσωματώνουν τις ιστορικές διαδικασίες και μέσα από τη συμπεριφορά τους αποκαλύπτουν τις εναλλακτικές ευκαιρίες που υπάρχουν στην κοινωνία. (1985, «Personal Power and Historical Causation», V Colloque International d'Histoire Orale, Βαρκελώνη, σ. 423). Σχετική είναι η άποψη της E. Bott για τη διαφοροποίηση των συστημάτων συγγένειας και των σχέσεων μεταξύ συγγενών ανάλογα με την επικρατούσα δομή της οικονομίας. Τέτοια γνωρίσματα διαπιστώνονται πολύ καλύτερα με την παρακολούθηση της πορείας 3-4 γενεών (*Family and Social, Network*, 21971, Tavistock, σ. 124, 125).

του διαχρονικού αυτού πίνακα ωστόσο αφήνει αναπάντητα πολλά καίρια ερωτήματα ως προς την επιλογή επαγγέλματος, τα αίτια και τους τρόπους με τους οποίους ολοκληρώθηκαν οι μετακινήσεις μεταξύ διαφορετικών ενασχολήσεων. Κυριότερο, δεν διευκρινίζει τις τότε υπάρχουσες δυνατότητες για αναζήτηση άλλων βιοποριστικών λύσεων ούτε πώς δημιουργήθηκαν και επιβίωσαν οι βιοτεχνίες των ερευνημένων, ποια η συμβολή της συζύγου ή των παιδιών σε αυτές.

Το βιογραφικό υλικό σκιαγραφεί τις δραστηριότητες των αφηγητών με αναφορά στον ειδικό γεωγραφικό και κοινωνικό χώρο όπου ανήκουν. Ένα πρώτο ζήτημα συναρτάται με την πολύ νεαρή ηλικία εισόδου τους στην αγορά εργασίας — γεγονός που επίσης απορρέει από το στατιστικό δελτίο χωρίς όμως να διαγράφονται οι συνθήκες εργασίας και εκμετάλλευσης των νεαρών εφήβων, οι ανάγκες των οικογενειών που οικειοθελώς δέχονται τη σκληρή μεταχείριση των παιδιών τους, ο ρόλος των παιδικών απολαβών στη σύνθεση του οικογενειακού εισοδήματος κ.ά.

Ένα δεύτερο σημείο αφορά τα αίτια που οδήγησαν στην ίδρυση μιας ιδιωτικής επιχείρησης. Αυτά σχετίζονται με ποικίλους παράγοντες όπως η ανάγκη για μεγαλύτερα έσοδα, η φιλοδοξία να γίνουν «κάτι καλύτερο από πάλληλο», οι αντιθέσεις με την εργοδοσία. Το τελευταίο συνδέεται άμεσα με τα παραπάνω: έχοντας τις αφετηρίες της επαγγελματικής τους ζωής σε μια πολύ νεαρή ηλικία και ζώντας σε μια εποχή που δεν απέχει ιδιαίτερα ως προς το χαρακτήρα των βιοτεχνικών εργαστηρίων από τον προηγούμενο αιώνα, οι δυο αφηγητές θεωρούσαν δυσβάσταχτη την παραμονή σε χώρους όπου «το αφεντικό ζητούσε όχι μόνο να κάνεις τη δουλειά σου αλλά και τις δουλειές του δικού του σπιτιού, να ψωνίζεις, να κουβαλάς φαγητό στους εργάτες που-χε στα χωράφια του».¹⁸

Η διαδικασία επαγγελματικής ανεξαρτοποίησης, πρωταρχικό μέλημα των ερευνημένων, ήταν σταδιακή και αρκετά επίπονη. Αρχικά έπαιρναν παραγγελίες για δικό τους λογαριασμό ενώ ακόμη είχαν εξαρτημένη απασχόληση. Όταν συμπλήρωσαν τον βασικό τεχνολογικό εξοπλισμό της βιοτεχνίας και διέθεταν κάποια χρήματα για την αγορά των αναγκαίων υλικών μεταφέρθηκαν σε ένα δικό τους χώρο που όμως δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις ενός καλού εργαστηρίου. Εξίσου ενδιαφέρουσες είναι οι μαρτυρίες που αφορούν την εξεύρεση κεφαλαίου με το οποίο στήθηκαν οι επιχειρήσεις. Στη μια περίπτωση αυτό συνίσταται από το μερίδιο που αναλογούσε στον Α.Χ. όταν διέ-

18. Τα λόγια αυτά φέρνουν στο νου τις συνθήκες μαθητείας των νεαρών τεχνιτών στις συντεχνίες (Γ. Παπαγεωργίου, *Η μαθητεία στα επαγγέλματα, 16ος-20ός αιώνας*, 1986, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, σ. 44-48) και τον προσωποπαγή χαρακτήρα συγκρότησής τους.

λυσε το συνεταιρισμό του με άλλους δυο και στην άλλη από συγγενικό δάνειο και την προίκα που πήρε ο Α.Σ.

Οι πληροφορίες που απεικονίστηκαν συγκροτούν κάτι περισσότερο από μια περιγραφική απεικόνιση των ενασχολήσεων των αφηγητών ακριβώς γιατί αποκαλύπτουν την οργάνωση της τεχνικής εκπαίδευσης και απασχόλησης της περιόδου. Σε σχέση με το υλικό που παρατίθεται αμέσως παρακάτω διαφαίνεται ακόμη ότι το πέρασμα από τα αγροτικά στρώματα στον κλάδο των βιοτεχνών ολοκληρώνεται μέσα από ένα μεταβατικό στάδιο που συνεπάγεται συχνές και κάποτε παλινδρομικές κινήσεις από τη μισθωτή εργασία σε εκείνη του αυτοαπασχολούμενου μικροεπιχειρηματία.¹⁹

Μια τρίτη περιοχή, στον εμπλουτισμό της οποίας οι βιογραφικές αφηγήσεις έρχονται να προστεθούν στα στατιστικά δεδομένα, αφορά τη διπλή απασχόληση. Πρόκειται για παραγγελίες που οι βιοτέχνες αναλάμβαναν να εκτελέσουν για δικό τους όφελος (φασόν) ενώ ήταν υπάλληλοι σε άλλον εργοδότη, την παράλληλη παροχή μισθωτής εργασίας στον κλάδο της ξυλουργικής και της επιπλοποιίας, όταν η δεύτερη δεν απέφερε επαρκή έσοδα και την εποχιακή απασχόληση σε συναφείς επαγγελματικούς κλάδους όπως η ξυλουργική στα καράβια. Στις εργασίες αυτές επανέρχονται κατά διαστήματα σε όλη σχεδόν τη διάρκεια της σταδιοδρομίας τους – αν και βεβαίως η συχνότητά τους εξασθενεί με τη σταθεροποίηση των παραγγελιών που δέχονται ως αυτοαπασχολούμενοι. Παρά το γεγονός ότι αυτές οι μορφές διπλοαπασχόλησης δεν είναι μεγάλες σε έκταση είναι σημαντικές από την άποψη ότι συντείνουν στη διεύρυνση της πελατείας των βιοτεχνών, συνιστούν πηγή εισοδήματος σε περιόδους κάμψης της παραγωγής και ισχυροποιούν την επαγγελματική απασχόληση όσων από αυτά έχουν συμπληρώσει τον 14ο χρόνο της ηλικίας τους. Παρά την αναμφίβολη χρησιμότητά τους τα στοιχεία αυτά δεν επαρκούν για την ικανοποιητική σκιαγράφηση των λειτουργιών

ii) *Γάμος και επαγγελματική ανέλιξη*

Το στατιστικό ερωτηματολόγιο αποτελεί ένα δελτίο στο οποίο κάθε ερωτώμενος καλείται να μιλήσει για ζητήματα που αφορούν τον ίδιο και μέλη της οικογένειάς του. Στη σχετική με τα δημογραφικά γνωρίσματα ενότητα, αναζητάται ο αριθμός παιδιών της οικογένειας και σε μια επόμενη η εκπαίδευση και επαγγελματική απασχόληση όσων από αυτά έχουν συμπληρώσει τον 14ο χρόνο της ηλικίας τους. Παρά την αναμφίβολη χρησιμότητά τους τα στοιχεία αυτά δεν επαρκούν για την ικανοποιητική σκιαγράφηση των λειτουργιών

19. Όπως αναφέρεται για τον προηγούμενο αιώνα, βλ. Μ. Ρηγίνος, 1986, «Βιομηχανικά ημερομίσθια», *Ιστορικά*, τ. 3, τχ. 5.

της οικογένειας των ερευνημένων. Για παράδειγμα, αγνοούμε τις συναφείς με τη δημιουργία οικογένειας αποφάσεις, τους λόγους που εξηγούν τον συγκεκριμένο αριθμό παιδιών,²⁰ τον οικονομικό ρόλο των γυναικών κ.ά.

Οι προφορικές διηγήσεις των επιπλοποιών έρχονται να συμπληρώσουν τα παραπάνω κενά. Φανερόνουν ότι ο σχετικά υψηλός αριθμός παιδιών²¹ οφείλεται τόσο στην απομάκρυνση των γυναικών από την αγορά εργασίας μετά το γάμο ή το πρώτο παιδί, όσο και στην παρουσία συγγενικών προσώπων που βοηθούν στο μεγάλωμα των παιδιών. Διασαφηνίζονται επίσης οι προσπάθειες που οι βιοτέχνες καταβάλλουν για να αναθρέψουν τους απογόνους τους καλύτερα από ό,τι μεγάλωσαν οι ίδιοι, η επιρροή που ασκούν, τις επαγγελματικές τους επιλογές και τα πρότυπα που υιοθετούν προς αυτή την κατεύθυνση. Με άλλα λόγια, συνδέεται η γενιά των γονέων με εκείνη των παιδιών ως προς την εμφύσηση στόχων και φιλοδοξιών αλλά και τα μέσα με τα οποία επιζητούν να πραγματοποιήσουν τις επιθυμίες τους.

Θεμελιώδη σημασία για τη μελέτη της επαγγελματικής τροχιάς των επιπλοποιών έχει και η διερεύνηση της οικονομικής συμβολής των συζύγων τους. Στον σχετικό στατιστικό πίνακα η προσοχή εστιάζεται στο παρόν χωρίς αναφορά στις προηγούμενες ασχολίες των γυναικών. Η προοπτική αυτή αποκρύβει το γεγονός ότι οι σύζυγοι των δύο επιπλοποιών έχουν διαδραματίσει ρόλους καθοριστικούς για την εξέλιξη της βιοτεχνίας.²² Η ανάλυση των επαγγελματικών τους εμπειριών διαφωτίζει ένα πεδίο σχετικά ανεξερεύνητο στην υπάρχουσα βιβλιογραφία: τη συσχέτιση ανάμεσα στη δημιουργία οικογένειας και την οικονομικο-επαγγελματική ανέλιξη των μικροεπιχειρηματιών.²³ Είναι αξιοσημείωτο πως και οι δυο ερευνηόμενοι απέκτησαν δικό τους εργαστήριο μετά το γάμο. Ο ένας —όπως ήδη αναφέρθηκε— χρησιμοποίησε την προίκα της γυναίκας του ενώ η σύζυγος του άλλου πρόσφερε ποικίλες μορφές προσωπικής εργασίας (έξυνη και λουστράριζε επίπλα κ.ά.) και δούλε-

20. Για τη συσχέτιση μεταξύ αριθμού παιδιών και κοινωνικο-επαγγελματικής τάξης της οικογένειας βλ. J. Simon, 1974, *The Effects of Income on Fertility*, Carolina Population Center.

21. Το σύνολο των επιπλοποιών που εξετάστηκαν με τη βιογραφική προσέγγιση έχουν 2,1 παιδιά, ποσοστό αρκετά υψηλό σε σχέση με τον εθνικό μέσο όρο: 2,2 για το 1970 και 1980. Βλ. *Φυσική κίνηση του πληθυσμού της Ελλάδος*, 1970, Αθήνα 1973, ΕΣΥΕ.

22. Η εξάρτηση της βιωσιμότητας των μικρών επιχειρήσεων από την εργασία των μελών της οικογένειας υπογραμμίζεται και από τον F. Bechhofer, B. Elliott (εκδ.), *The Petite Bourgeoisie, Comparative Studies in an Uneasy Stratum*, 1981, Λονδίνο, McMillan, N. Πουλαντζά, 1982, *Οι κοινωνικές τάξεις στο σύγχρονο καπιταλισμό*, Θεμέλιο, και G. Elder, *ο.π.*

23. Οι D. Bertaux και Is. Bertaux-Wiame γράφουν ότι οι γάλλοι αρτοποιοί εξαρτώνται απόλυτα από την παρουσία της γυναίκας στην επιχείρηση (*Life Stories in the Bakers' Trade*, εκδ. B. Bertaux, *ο.π.*

ψε σε ένα εργοστάσιο υφασμάτων για να εξοικονομήσει μέρος του απαραίτητου για τη βιοτεχνία κεφαλαίου.²⁴

Τα στοιχεία αυτά δείχνουν με σαφήνεια τους τρόπους με τους οποίους διαρθρώνεται η οικογενειακή και επαγγελματική κατάσταση των αφηγητών. Η συμβολή της γυναίκας ως συμβοηθούν μέλος στον προγραμματισμό και την πρόοδο μιας οικογενειακής επιχείρησης – ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1960 που ο κλάδος της επιπλοποιίας περιλάμβανε αποκλειστικά άρρενες τεχνίτες,²⁵ είναι οπωσδήποτε καθοριστική. Αποτελεί επιπλέον θεμελιώδη λίθο της σταδιοδρομίας των βιοτεχνιών της έρευνας, η κατανόηση του οποίου απαιτεί συνδυασμένες μαρτυρίες και από τους δυο συζύγους.

Χαρακτηριστική είναι η έντονη επιθυμία των βιοτεχνών να κληροδοτήσουν την επιχείρηση σε ένα γιο, συνήθως τον πρωτότοκο. Ο Α.Σ. παρακινεί το μικρότερο από τα αγόρια του να πηγαίνει στο εργαστήριο και να καταπιάνεται με ό,τι αναλογεί στην ηλικία και τις δυνάμεις του, ενώ ο Α.Χ., που έχει μόνο κόρες, λυπάται γιατί μετά από αυτόν «θα χαθεί η δουλειά». Η προσδοκία των αφηγητών «να μείνει η βιοτεχνία στο όνομα» δεν αντανακλά έναν απλό συναισθηματισμό αλλά τις οικονομικές συνθήκες που επικρατούν στην αγορά εργασίας. Τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται μια ολοένα αυξανόμενη έλλειψη εργατικού δυναμικού σε κλάδους που απαιτούν χειρωνακτική εργασία, όπως η επιπλοποιία που –στην κλασική της τουλάχιστον μορφή– προϋποθέτει πολύωρη και επίπονη ενασχόληση. Ιδιαίτερα παραστατικά είναι τα λόγια του Α.Σ. που θέλει να τελειώσει ο γιος του το Λύκειο και να αναδιοργανώσει την επιχείρηση:

«αν έρθει να δουλέψει εδώ δεν θα δυστυχήσει... κι εμείς του δημοτικού είμαστε και τα βγάλαμε πέρα κι ας μην είχαμε μεγάλες γνώσεις... ένας που γνωρίζει περισσότερο μπορεί να ξανοιχτεί κάπως, εμείς φοβόμαστε γιατί δεν ξέρουμε πολλά».

Οι προφορικές μαρτυρίες ευνοούν την αντιπαράθεση ανάμεσα στον επαγγελματικό προσανατολισμό που είχαν οι αφηγητές από τους γονείς τους και εκείνον που δίνουν οι ίδιοι στα παιδιά τους. Στην πρώτη περίπτωση οι γονείς μιλούσαν για τη σημασία της άμεσης εξασφάλισής των προς το ζην και όχι για μια σταδιοδρομία βασισμένη σε μακροχρόνιες και οικονομικά επιβαρυνμένες σπουδές. Οι επιπλοποιοί τηρούν διαφορετική στάση και επισημαίνουν τη σπουδαιότητα της κατοχής τίτλων σπουδών (έστω και μόνο απολυτήριο γυμνασίου), όπως φαίνεται και από το απόσπασμα που παρέθεσα πιο

24. Το είδος των επαγγελμάτων των γυναικών αφορά κυρίως ανειδίκευτες εργασίες: εύκολα λοιπόν απασχολούνταν σε περιόδους οικονομικής ανάγκης.

25. Σήμερα στις σχολές του ΟΑΕΔ εγγράφονται γυναίκες που ασχολούνται με δευτερεύουσες και ελαφρότερες εργασίες, όπως το λουστράρισμα.

πάνω. Η διαφορά αυτή δικαιολογεί την πικρία που αισθάνονται εξαιτίας του ότι οι γονείς τους «δεν βοήθησαν αρκετά στο επάγγελμα» και την αλληλένδετη με αυτήν τάση να συνδράμουν το περισσότερο δυνατό στον εφοδιασμό των παιδιών τους με γνώσεις και υλικά αγαθά.

Η βαθύτερη επομένως επισκόπηση των σχέσεων που αναπτύσσουν τα υποκείμενα της έρευνας με τα παιδιά τους ενέχει ουσιαστικό κοινωνιολογικό ενδιαφέρον καθώς συσχετίζει διαγενεακά τις ασχολίες των ατόμων και τις ερμηνείες με πλαίσιο το μικρόκοσμο της οικογένειας αλλά και τις υπάρχουσες ευκαιρίες για επαγγελματική αποκατάσταση. Τέλος, υποδεικνύει τους όρους που ρυθμίζουν την επαγγελματική εξέλιξη των αδελφών – γιατί ορισμένα παιδιά ακολουθούν την τέχνη του πατέρα, άλλα στελεχώνουν διαφορετικούς τομείς οικονομικής δραστηριότητας και άλλα μορφώνονται σε βάρος των υπολοίπων.

B) Διαπλοκή παραγόντων προσδιοριστικών της γεωγραφικής και επαγγελματικής κινητικότητας

i) Μετάβαση σε αστικά κέντρα

Η διερεύνηση της επαγγελματικής τροχιάς του ατόμου προϋποθέτει την παρακολούθηση των γεωγραφικών του/της μετακινήσεων που συχνά συνδέονται άρρηκτα με την αναζήτηση λύσεων σε προβλήματα επιβίωσης.²⁶ Η γεωγραφική κινητικότητα μπορεί να έχει τη μορφή της εσωτερικής ή εξωτερικής μετανάστευσης καθώς και των μετακινήσεων ανάμεσα σε συνοικίες της ίδιας πόλης όπου κυριαρχούν ανόμοιες από άποψη κοινωνικού και οικονομικού επιπέδου πληθυσμιακές ομάδες.

Στο στατιστικό δελτίο καταγράφονται με πολύ ελλειπτικό τρόπο τα σχετικά με τη γεωγραφική καταγωγή και τους τόπους διαμονής του δείγματος: αναφέρεται αποκλειστικά ο τόπος γέννησης, εγκατάστασης στην ηλικία των 14 χρόνων και η χρονολογία μετάβασης στην πρωτεύουσα. Απουσιάζουν όμως όλα εκείνα τα στοιχεία που θα φανέρωναν την πλήρη διαδοχή των μετακινήσεων των ερωτωμένων σε συνδυασμό με τα αίτια που τις προκάλεσαν και τις πιθανές επιπτώσεις που είχαν σε μεταγενέστερες φάσεις της ζωής τους.

Στα πλαίσια μιας έρευνας για την απασχόληση ωστόσο μια τέτοια εξέταση αποκτά ζωτική σημασία, ιδιαίτερα αν διεξαχθεί σε σχέση με το επαγγελματικό ιστορικό των ατόμων ώστε να διαπιστωθούν από τη μια, οι ανισότη-

26. Bott, *ό.π.*

της στις ευκαιρίες που παρουσιάζονται κατά περιοχές σε άτομα διαφορετικής ηλικίας και φύλου και από την άλλη, οι πρακτικές των ατόμων αυτών.

Σπουδαιότερο πάντως κώλυμα στη μορφοποίηση μιας πλουραλιστικής εικόνας για τη ζωή των ερευνημένων είναι η γενικότερη ανελαστικότητα που διακρίνει το στατιστικό ερωτηματολόγιο. Ο περιορισμός που τίθεται εκ των προτέρων ως προς την ηλικία των 14 χρόνων σαν τομή γύρω από την οποία στρέφεται το ενδιαφέρον του ερευνητή για τις δραστηριότητες του ατόμου, αποκρύβει την αλυσίδα των γεγονότων που προηγήθηκαν και τις επενέργειές τους στους διάφορους τομείς της ατομικής ζωής. Η βιογραφική προσέγγιση έχει αποφέρει πλούσια πληροφόρηση γύρω από τη γεωγραφική κινητικότητα των επιπλοπιών και τις δυνατότητες που πρόσφεραν οι πόλεις όπου έζησαν συμβάλλοντας έτσι σε μια πιο ολοκληρωμένη εκτίμηση των τρόπων που οι ατομικές ενέργειες αρθρώνονται με τις λειτουργίες του κοινωνικού περιγύρου της εποχής.

Πιο συγκεκριμένα: και οι δυο αφηγητές γεννήθηκαν σε μικρά χωριά και έμαθαν την τέχνη σε πόλεις που συγκέντρωναν ειδικευμένους κλάδους οικονομικής δραστηριότητας. Οι μετακινήσεις από πόλη σε πόλη υπαγορεύονταν από τη ζήτηση εργασίας σε αστικού τύπου βιοτεχνίες²⁷ επειδή η επαρχία δεν παρουσίαζε τότε σημαντικές ευκαιρίες επαγγελματικής αποκατάστασης και πλουτισμού. Για τον ίδιο λόγο, η εκμάθηση των αφηγητών αρχίζει από τον κλάδο της ξυλουργικής και συνεχίζεται με την επιπλοποιία που εννοείται από τη διαμονή σε αστικούς χώρους με ευρύτερο αγοραστικό κοινό και αυξημένες απαιτήσεις στα εμπορεύσιμα είδη. Από τα αστικά κέντρα όπου απασχολήθηκαν αρχικά ως μαθητευόμενοι και αργότερα ως μισθωτοί υπάλληλοι οι δυο βιοτέχνες ήρθαν στην πρωτεύουσα με το βαθμό του μάστορα. Ο ένας εγκαταστάθηκε αμέσως μετά τα χρόνια μαθητείας στην Καρδίτσα και ο άλλος μετά από μια ενδιάμεση περίοδο συνεργασίας με τον αδελφό του στα Χανιά και κάποια χρόνια παραμονής στη Γερμανία όπου δούλεψε σε οικοδομές, ραφείο και εργοστάσιο ξυλείας.

ii) Αλλαγές στον τόπο κατοικίας ή εργασίας μέσα στην πόλη

Η κινητικότητα των επιπλοπιών ως προς τον τόπο διαμονής στην πρωτεύουσα συναρτάται άμεσα με την κοινωνικοοικονομική τους κατάσταση. Η αγορά κατοικίας και οι λόγοι επιλογής της δεδομένης περιοχής διαγράφουν, μεταξύ άλλων, την οικονομική ευχέρεια της οικογένειας και τις εναλλαγές που αυτή εμφανίζει στο χρόνο. Η φύση των μετακινήσεών τους είναι συνα-

27. Στην επαρχία πολλά εργαστήρια είχαν «κινητικό» χαρακτήρα καθώς οι τεχνίτες περνούσαν από χωριό σε χωριό όπου φιλοξενούνταν από τους εργοδότες τους.

κόλουθη της ύπαρξης κεφαλαίου (με το οποίο αγοράστηκε το σπίτι ή ο εξοπλισμός του εργαστηρίου) και της επαγγελματικής τους θέσης: είναι ευνόητο ότι ως μισθωτοί μετακινούνται περισσότερο από ό,τι ως αυτοαπασχολούμενοι, ανάλογα με το χώρο εγκατάστασης των εργοδοτών τους. Έτσι, τα πρώτα χρόνια μετά τον ερχομό του στην Αθήνα ο Α.Σ. έμεινε σε ένα γιατί γιατί δεν είχε την ευχέρεια να πληρώσει νοίκι. Η τύχη του εργαστηρίου του ήταν ανάλογη: στην αρχή συνεργάστηκε με τον αδελφό του σε ένα κτίριο με νοίκι κι έπειτα έκτισαν ένα τριώροφο οίκημα που λειτουργεί ταυτόχρονα ως κατοικία και χώρος εργασίας. Παρεμφερής είναι και η διαδικασία γεωγραφικής κινητικότητας του άλλου αφηγητή. Αυτός και η γυναίκα του συγκατοίκησαν για λίγα χρόνια με τους γονείς της. Εκείνος δούλευε σε διάφορα ξυλουργεία και αργότερα έστησε μια βιοτεχνία με δυο συνέταιρους. Όταν αυτός ο συνεταιρισμός διαλύθηκε ο Α.Χ. μεταφέρθηκε σε ένα κτίριο όπου θα παραμείνει ωσότου —σύντομα καθώς σχεδιάζει— αποκτήσει δικό του κτίριο.

Η πρακτική επομένως των δυο επιπλοποιών σε σχέση με την πορεία της γεωγραφικής τους κινητικότητας συνοψίζεται στο ακόλουθο σχήμα — που δεν εντοπίζεται με το στατιστικό δελτίο: μετάβαση από το χωριό όπου γεννήθηκαν σε μια πόλη για την απόκτηση τεχνικής εξειδίκευσης και στη συνέχεια, εγκατάσταση στην πρωτεύουσα όπου δικτυώνονται επαγγελματικά και ανοίγουν ιδιωτική επιχείρηση. Η γεωγραφική τους τροχιά παρουσιάζει και κάποια χρονική αντιστοιχία με ορισμένες οικονομικές λειτουργίες. Ενώ ακόμη απασχολούνται ως μισθωτοί οι βιοτέχνες, αποταμιεύουν ένα κεφάλαιο με το οποίο αγοράζουν τα μηχανήματα της επιχείρησης και σε ένα δεύτερο στάδιο αποκτούν δικό τους σπίτι και προγραμματίζουν την αγορά κτιριακών εγκαταστάσεων για τη βιοτεχνία.

Γ) Αναγνώριση του συστήματος κοινωνικών αξιών που διαμορφώνει και επεξηγεί τις απαντήσεις των ερευνημένων

Στη διαδικασία συλλογής υλικού διαπιστώνεται επανειλημμένα η ανάγκη διασάφησης πολλαπλών φράσεων ή λέξεων καθώς αυτές επανέρχονται στις απαντήσεις των ερευνημένων με διαφορετική κάθε φορά εννοιολογική σημασία. Η βιογραφική προσέγγιση υποδεικνύει με σαφήνεια την πορεία μέσα από την οποία οι ερευνώμενοι καταλήγουν σε δεδομένες συμπεριφορές ή διατυπώσεις, που εξεταζόμενες ξεχωριστά η καθεμία δημιουργούν παραπλανητικές εντυπώσεις. Η προσοχή που αποδίδεται στη σύνθεση ποικίλων ερμηνευτικών παραγόντων συντρέπει ώστε το βιογραφικό υλικό να βοηθά αποτελεσματικά στην αναγνώριση της βαρύτητας και του κοινωνιολογικού νοήματος των επιμέρους βιογραφικών μαρτυριών.

Ιδιαίτερα πρόσφορο για την αναφορά στο μέτρο που μια μεμονωμένη φράση μπορεί να οδηγήσει σε λανθασμένα συμπεράσματα είναι το παράδειγμα που απορρέει από την εξέταση του επιπέδου μόρφωσης του πληθυσμού της έρευνας.

Η σημασία της απόκτησης πτυχίου, τεχνικής ή άλλης ειδίκευσης για τη διαπραγματευτική ικανότητα όσων ζητούν εργασία υπογραμμίζεται από πολλούς μελετητές,²⁸ αν και ορισμένοι αμφισβητούν την πλήρη αποτελεσματικότητά της στις σύγχρονες βιομηχανικές χώρες.²⁹ Η έμφαση στην εκπαίδευση ως τον κυριότερο διαμορφωτικό παράγοντα της επαγγελματικής ανέλιξης διέπει τη συλλογιστική στην οποία βασίζεται το δελτίο για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης. Η επικέντρωση ωστόσο της προσοχής στην κατοχή —ή μη— τίτλων σπουδών οδηγεί στην παράβλεψη ή υποβάθμιση άλλων —εξίσου ή περισσότερο σημαντικών— συσχετισμών ανάμεσα στην επαγγελματική τροχιά του ατόμου και τη διαδικασία ολοκλήρωσής της, όπως και των ειδικότερων μέσων με τα οποία υπερσκελίζεται η έλλειψη πτυχίου σε πρακτικό επίπεδο. Η άποψη αυτή αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα στη μελέτη όσων γεννήθηκαν το 1940 ή το 1950 και είχαν ολιγάριθμες ευκαιρίες να μορφωθούν. Η προσέγγιση αυτών των γενεών δεν μπορεί παρά να συνεπάγεται την εκτεταμένη επισκόπηση των δραστηριοτήτων των μελών τους, ώστε με βάση τις συγκεκριμένες ατομικές πρακτικές να αναδειχθούν τα γνωρίσματα του κοινωνικού πλαισίου στο οποίο έζησαν, χωρίς να δοθεί περισσότερη από όση χρειάζεται βαρύτητα σε τυπικά προσόντα, η σπουδαιότητα των οποίων για τη σταδιοδρομία των εργαζομένων παγιώθηκε στις δεκαετίες που ακολούθησαν.

Αναφορικά με το εκπαιδευτικό επίπεδο του στατιστικού δείγματος καταγράφεται η φοίτηση σε σχολείο, ανώτερο ή ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα. Αναζητείται ακόμη η σχέση της εκπαίδευσης με την εργασία, αν δηλαδή η ύπαρξη πτυχίου είναι απαραίτητη για την ανεύρεση και εξέλιξη του επαγγέλματος που ασκείται. Χαρακτηριστικό είναι πως η μόνη πληροφορία που δίνει το δελτίο αφορά το ότι οι δυο επιπλοποιοί έχουν τελειώσει το δημοτικό: λείπει κάθε είδηση γύρω από τη μετέπειτα εξειδίκευσή τους ακριβώς επειδή δεν θα μπορούσε να ταξινομηθεί με βάση τη φοίτηση σε κάποια σχολή όπως ζητά το ερωτηματολόγιο για την Απασχόληση. Η στατιστική διερεύνηση των σχετικών με την εκπαίδευση στοιχείων τελειώνει με τη μέτρηση των παραγόντων που επέδρασαν στη διακοπή ή τη συνέχισή της. Έτσι, πληροφορού-

28. Βλ. E. Hopper, 1973, «Educational Systems and Selected Consequences of Patterns of Mobility and non-Mobility in Industrial Societies», (εκδ.) R. Brown, *Knowledge, Education and Social Change. Papers in the Sociology of Education*, Tavistock.

29. Βλ. P. Bourdieu, 1975, «Cultural Reproduction and Social re-Production», (εκδ.) R. Brown, *ό.π.*

μαστε ότι ο Α.Χ. δεν πήγε στο γυμνάσιο γιατί «δεν τον ενδιέφερε» ενώ η απάντησή του άλλου βιοτέχνη δεν καταγράφεται καθόλου.

Στις βιογραφικές διηγήσεις των ίδιων ατόμων ωστόσο, πολυάριθμα στοιχεία παρέχουν μια ανάγλυφη εικόνα των λόγων για τους οποίους δεν σπούδασαν — κι εδώ έγκειται η σημασία που έχει για τον ερευνητή η εξακρίβωση του νοήματος, το οποίο κρύβουν οι απαντήσεις των ερευνημένων. Οι ίδιοι λοιπόν εξηγούν ότι στα 1950-60 στα χωριά των νομών Καρδίτσας και Χανίων όπου μεγάλωσαν, «οι άνθρωποι δεν σκεφτόντουσαν τα γράμματα». Η δήλωση επομένως που εισάγεται στο στατιστικό δελτίο ότι «δεν ήθελαν» να σπουδάσουν, στην πραγματικότητα σημαίνει ότι δεν μπορούσαν. Ο οικογενειακός περίγυρος τους πίεζε να στραφούν στην εκμάθηση μιας τέχνης που θα εξασφάλιζε το μέλλον τους προσφέροντας κάποια, υποτυπώδη έστω, χρηματική ενίσχυση στους γονείς και τα αδέρφια τους.

Ούτε άλλα συγγενικά πρόσωπα των επιπλοπιών ενθάρρυναν την απόκτηση γραμματικών γνώσεων μια και προέρχονταν από αγροτικά κυρίως στρώματα και τις κατηγορίες που συνήθως εμπεριέχονται σε αυτά: των μικροεπιχειρηματιών, εργατών, εμπόρων κ.ά. Επιπλέον, επειδή οι αφηγητές γεννήθηκαν στην επαρχία είχαν περιορισμένες προσλαμβάνουσες παραστάσεις που κάθε άλλο παρά διέυρναν τον ορίζοντα της σκέψης και των φιλοδοξιών τους. Με την έννοια αυτή είναι ίσως λογικό να μη μιλάμε καν για διαδικασία επαγγελματικής επιλογής, στο μέτρο τουλάχιστον που ο όρος σημασιοδοτεί την ελεύθερη βούληση με την οποία διαλέγει κανείς την όποια ανασχόλησή του.

ι) Τεχνική εξειδίκευση

Ένα από τα ουσιαστικότερα στοιχεία που προσδίδουν οι προφορικές αφηγήσεις αφορά τη διαδικασία εκμάθησης της επιπλοποιίας. Αυτή συνίσταται σε πολύχρονη και επίπονη μαθητεία κοντά σε εργοδότες που δεν λειτουργούσαν όπως το διδακτικό προσωπικό των σύγχρονων τεχνικών σχολών αλλά αντίθετα, ως ανταγωνιστικές επαγγελματίες του κλάδου οι οποίοι παρεμπόδιζαν τη μετάδοση εξειδικευμένων γνώσεων στους νεότερους. Η προσεκτική διερεύνηση της τεχνικής εκπαίδευσης των επιπλοπιών αντανακλά την οργάνωση της εργασίας και παραγωγής, τις κακουχίες από τις οποίες έπρεπε να περάσουν οι μαθητευόμενοι πριν θεωρηθούν ικανοί να αναλάβουν δικές τους υπευθυνότητες, την ιεράρχηση των επαγγελματικών σχέσεων μέσα στο χώρο του εργαστηρίου και τις προεκτάσεις τους στη δημιουργία ιδιωτικής πελατείας. Παραπέμπει επίσης στους μηχανισμούς με τους οποίους σχηματίζεται η ιδεολογική τοποθέτηση των αφηγητών απέναντι στην εργασία, οι επαγγελματικές βλέψεις, τα κριτήρια αξιολόγησης της σημερινής τους θέσεις κλπ.

Στη σύνδεση της απασχόλησης των αφηγητών με τις περιβάλλουσες οικονομικές συνθήκες το βιογραφικό υλικό βοηθά με έναν ακόμη τρόπο. Πιστοποιεί με συγκεκριμένα και αναλυτικά παραδείγματα το κατά τα άλλα γνωστό γεγονός ότι —όπως και σήμερα εξάλλου— στα μέσα του αιώνα οι τίτλοι σπουδών δεν συνιστούν απαραίτητη προϋπόθεση για την ανεύρεση εργασίας ή την επαγγελματική ανέλιξη. Οι επιταγές της εποχής κάθε άλλο παρά συνηγορούν υπέρ μιας χρονοβόρας εκπαιδευτικής διαδικασίας: μάλλον, παροτρύνουν στην ανάληψη άμεσων βιοποριστικών λύσεων που εδραιώνουν τις βάσεις κάποιας τεχνικής γνώσης. Για τους δυο επιπλοποιούς σημαντικότερη από τη σχολική ή άλλη μόρφωση είναι η δυνατότητα πρόσβασης σε ισχυρούς και καλά δικτυωμένους εργοδότες που παρέχουν ικανοποιητικές ευκαιρίες για την εκμάθηση της τέχνης και τη γνωριμία με ευρύτερα πελατειακά κυκλώματα.

Δ) Ο ρόλος της οικογενειακής καταγωγής στην οικονομική και κοινωνική εξέλιξη των ερευνωμένων

Η οικογενειακή καταγωγή αποτελεί μια από τις βασικές συνιστώσες της επαγγελματικής και κοινωνικής θέσης του ατόμου³⁰ καθώς κατευθύνει τις ευκαιρίες για μόρφωση, επαγγελματική αποκατάσταση και κοινωνική αποδοχή. Η παρακολούθηση των μέσων με τα οποία η πατρική οικογένεια συμβάλλει ή όχι στην εξέλιξη των νεότερων μελών της έχει ιδιαίτερη βαρύτητα καθώς απεικονίζει τη διαγενεακή μεταβίβαση των περιουσιακών στοιχείων, κοινωνικών αξιών κλπ. Με την έννοια αυτή, η διαχρονική επισκόπηση της ζωής των υποκειμένων της έρευνας σε σχέση με τις δραστηριότητες των γονέων και των αδελφών τους ρίχνει φως στους μηχανισμούς με τους οποίους ο μικρόκοσμος της οικογένειας διχάζεται τροφοδοτώντας κάποια μέλη της καλύτερα από άλλα ώστε να διασφαλίσει την άμεση επιβίωσή της και πιθανόν ένα βελτιωμένο επίπεδο ζωής στο μέλλον.

Στο πρόγραμμα για την Απασχόληση σημειώνεται ο αριθμός παιδιών της πατρικής οικογένειας και ορισμένα στοιχεία (εκπαίδευση, εργασία κ.ά.) για τους γονείς και τα αδέρφια κάθε ερευνωμένου όταν αυτός ήταν 14 χρονών. Η χρονική αυτή δέσμευση —για την οποία έχει γίνει ήδη λόγος— προκαλεί ένα αρκετά μεγάλο πρόβλημα δεδομένου ότι είναι δυνατόν πριν ή μετά από την ηλικία αυτή να διενεργηθούν ποικίλες μεταβολές στην επαγγελματική ιδιότητα των υπόλοιπων μελών της οικογένειας.

30. Στοιχεία που επιβεβαιώνουν τα ευρήματα άλλων σχετικών ερευνών. Βλ. N. Youssef, Sh. Hartley, «The Status of Women: a World Profile», ανακοίνωση στη Διεθνή Επιτροπή Ερευνών για τους ρόλους των φύλων AIS, Τorónton 1964, πολυγραφημένο.

Ανατρέχοντας στις αφηγήσεις που συγκεντρώθηκαν βλέπουμε ότι πράγματι έχουν συντελεστεί κάποιες αλλαγές στις ασχολίες των γονιών των αφηγητών. Την εποχή που γεννήθηκε ο Α.Σ. ο πατέρας του εργαζόταν ως ράφτης και περιοδικά ως κούρέας. Όταν ο Α.Σ. έγινε 16 χρονών ο πατέρας του εγκατέλειψε την κομμωτική, αλλαγή η οποία είχε σαν άμεση συνέπεια να πάρει ο νεαρός τότε μαθητευόμενος «να γυροφέρνει στο καφενείο όπου είχε ο πατέρας την καρέκλα που κούρευε» και να αφοσιωθεί αποκλειστικά στην επιπλοποιία. Ακόμη, επειδή η οικογένειά του στερήθηκε κάποια είδη με τα οποία αμειβόταν κάθε κούρεμα (λάδι, στάρι, μικροποσά) ο Α.Σ. άρχισε να κάνει θελήματα στον εργοδότη του, πράγμα το οποίο απέφερε κάποια ωφέλεια σε είδος (σταφύλια, καρύδια). Η επεξεργασία τέτοιων πληροφοριών μπορεί να έχει ουσιαστική συμβολή στο σχηματισμό της κοινωνιολογικής θεωρίας: παρουσιάζεται καθαρά το οικογενειακό ιστορικό των ερευνωμένων, ερμηνεύεται η πορεία διαμόρφωσης της επαγγελματικής τους συνείδησης και τα μέσα που χρειάστηκε να μετέλθουν ωσότου απαγκιστρωθούν από τη γονική εξάρτηση. Αξιολογείται δηλαδή πληρέστερα η όλη τροχιά των οικογενειακών και κοινωνικών εμπειριών του ατόμου μαζί με την ιδεολογία της εποχής.

i) Σχέσεις μεταξύ αδελφών

Η περίοδος που εξετάζεται εδώ διακρίνεται από σχετικά υψηλή γεννητικότητα, ειδικότερα στην επαρχία. Στην περίπτωση του ενός επιπλοποιού, για παράδειγμα, υπήρχαν επτά παιδιά. Σύμφωνα με την προβληματική αυτού του άρθρου στο σχεδιασμό μιας έρευνας και προκειμένου να σχηματιστεί μια πλουραλιστική αντίληψη για το μελετώμενο αντικείμενο, είναι αναγκαίο να λαμβάνονται υπόψη οι ιδιομορφίες του κοινωνικού περιγυρου των ερευνωμένων — στοιχεία που σπάνια αποκομίζει σε έκταση μια στατιστική μελέτη. Είναι προφανές ότι οι οικονομικοί ή άλλοι δεσμοί μεταξύ γονέων και αδελφών είναι τόσο πιο δυνατοί όσο λιγότερο εφοδιασμένοι είναι οι ίδιοι για να αντεπεξέλθουν στις απαιτήσεις της αγοράς ενώ οι κοινωνικές παροχές ατονούν. Τέτοιοι δεσμοί μπορούν να έχουν τη μορφή της άμεσης συνεργασίας, του δανεισμού ή της συγκατοίκησης — που όμως δεν διαφαινονται στο στατιστικό υλικό για την Απασχόληση.

Από τις αφηγήσεις των επιπλοποιών σταχυολογούνται πολλά σχετικά στοιχεία. Βλέπουμε ότι και οι δυο είχαν στενή συνεργασία με έναν αδελφό τους — η μια από τις οποίες συνεχίζεται ως σήμερα. Οι αρχικές και καιρίες ανάγκες της βιοτεχνίας τους οδήγησαν σε μια αναγκαστική συμβίωση και στην εκμετάλλευση του κεφαλαίου με το οποίο προικοδοτήθηκαν οι σύζυγοί τους καθώς δεν υπήρχαν άλλες διαθέσιμες πηγές δανεισμού. Οπωσδήποτε, τα παραπάνω δεν συνιστούν πρακτικές άγνωστες, μια και η αλληλοβοήθεια με-

ταξύ συγγενών είναι φαινόμενο ευρύτατα παρατηρημένο στην Ελλάδα.³¹ Εμπλουτίζουν όμως την εικόνα του μελετητή των οικονομικών σχέσεων των ατόμων και των διαδικασιών με τις οποίες η ανταλλαγή υπηρεσιών μεταξύ αδελφών συμβάλλει ώστε η οικογένεια να λειτουργεί σαν ένα πλαίσιο μέσα στο οποίο καθορίζονται οι βάσεις της μετέπειτα πορείας και συμπεριφοράς των μελών της.

Ε) Οι υποκειμενικές αξιολογήσεις ως εκφάνσεις της κοινωνικής πραγματικότητας

Τις πληροφορίες που παρέχει ένα άτομο μιλώντας για τον εαυτό του ή τους άλλους διατρέχουν οι υποκειμενικοί τρόποι με τους οποίους αντιλαμβάνεται και αξιολογεί τα γεγονότα.³² Η κοινωνιολογική διερεύνηση των αξιολογήσεων αυτών αποτελεί ένα εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα μια και είναι περίπου αδύνατο να διαχωριστεί με βεβαιότητα η «υποκειμενική άποψη» από την «αντικειμενική πραγματικότητα». Από την άλλη μεριά, ένας τέτοιος διαχωρισμός στερείται ίσως σημασίας εφόσον οι στάσεις των ανθρώπων προσδιορίζονται όχι μόνο από τις εξωτερικές συνθήκες αλλά και από προσωπικές αντιλήψεις που, συνδυασμένες μεταξύ τους με ποικίλες μορφές, παρακινούν σε ορισμένες ενέργειες και όχι σε άλλες. Για το λόγο αυτόν, η ανάλυση των υποκειμενικών αξιολογήσεων των ερευνημένων ενδιαφέρει τον κοινωνιολόγο τόσο όσο και η παρακολούθηση των ίδιων των γεγονότων.

ι) Προσέγγιση στις κοινωνικές διαστάσεις των υποκειμενικών αξιολογήσεων

Σε ερευνητικό επίπεδο, το πεδίο αυτό προσεγγίζεται με δυο κυρίως τρόπους. Ο ένας αφορά τη μελέτη των υποκειμενικών αντιλήψεων, έτσι όπως διατυπώνονται σε κάθε αφήγηση και ανεξάρτητα από την πιστότητά τους στα πραγματικά γεγονότα.³³ Ο άλλος —που θα μας απασχολήσει εδώ— αναφέρεται σε μια συστηματική προσπάθεια πιστοποίησης των κοινωνικών διαστάσεων που διαφαίνονται μέσα από τις αφηγήσεις και τα βιώματα ενός πληθυσμού.

Συχνές είναι οι βιβλιογραφικές αναφορές στο ρόλο της οπτικής γωνίας,

31. Βλ. J. Davis, 1977, *People of the Mediterranean*, Routledge & Kegan Paul, σ. 168 κ.ε.

32. Μ. Θανοπούλου, Μ. Πετρονάτη, *ό.π.*, σ. 29-30.

33. Ενδεικτικό είναι το παράδειγμα της Μ. Σακαλάκη που σε μια επισκόπηση λογοτεχνικών κειμένων προτείνει: «Μια συστηματική ανάλυση της κατανομής των θεμάτων ανάλογη με την τάξη και το φύλο προσφέρει... ένα ιδιαίτερα πλούσιο πληροφοριακό υλικό όσον αφορά τις ιδεολογικές δομές μιας ιστορικής περιόδου» (*Κοινωνικές ιεραρχίες και σύστημα αξιών. Ιδεολογικές δομές στο νεοελληνικό μυθιστόρημα, 1900-1980*, 1984, Κέδρος, σ. 36).

μέσα από την οποία το άτομο φιλτράρει τις περιβάλλουσες συνθήκες. Ορισμένοι μάλιστα μελετητές φτάνουν να πουν ότι οι υποκειμενικές προσλήψεις ξεπερνούν σε σπουδαιότητα τις συνθήκες καθεαυτές ως προς την τελική μορφοποίηση της ανθρώπινης συμπεριφοράς.³⁴ Αυτή η μορφή σύνδεσης της καθημερινής πραγματικότητας με τους αξιολογικούς προσανατολισμούς του ατόμου ή της ομάδας αποτελεί μια διάσταση που παρουσιάζεται λίγο μόνο και έμμεσα στο πρόγραμμα για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης. Το ενδιαφέρον εκεί εστιάζεται στις αξιολογήσεις που αφορούν την ικανοποίηση από την εργασία — αν και ορισμένα άλλα ερωτήματα επίσης διαπνέονται από αξιολογικό χαρακτήρα. Η εξέταση της επαγγελματικής κατάστασης των ερευνωμένων παράλληλα με τις αντιλήψεις που οι ίδιοι εκθέτουν γι' αυτήν, συνιστά πρόσφορο έδαφος για την ερμηνεία της επαγγελματικής τους τροχιάς γιατί αναφαίνονται καθαρά οι λόγοι για τους οποίους έκριναν πώς έπρεπε να φερθούν κατά περίπτωση. Η εικόνα που σκιαγραφείται όμως απέχει από το να είναι πλήρης. Απαιτούνται πληροφορίες για τη συσχέτιση των ενασχολήσεων των αφηγητών με άλλες σφαίρες δραστηριότητας, την οικογενειακή και κοινωνική τους ζωή. Είναι εύλογο ότι οι σχέσεις που αναπτύσσονται μέσα σε έναν επαγγελματικό χώρο δεν διασαφηνίζονται με ευκρίνεια χωρίς την αναγνώριση των ενεργειών που κάνει το άτομο για περαιτέρω διακρίσεις και προβολή.

Στις προφορικές μαρτυρίες αφθονούν οι ειδήσεις γύρω από τη συνάρτηση των υποκειμενικών αξιολογήσεων και των κυρίαρχων οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών. Και από τους δυο επιπλοποιούς διαθέτουμε εκτεταμένες κρίσεις για τα οικονομικά τους επιτεύγματα, τους παράγοντες που εμπόδισαν την παραπέρα εξέλιξή τους, τα κριτήρια διαμόρφωσης των κοινωνικών τάξεων κλπ. Το επιχείρημα εδώ είναι πως η ανάλυση των υποκειμενικών θεωρήσεων αναδεικνύει τις διεργασίες παραγωγής τους αποκαλύπτοντας την αλληλεξάρτηση ανάμεσα στις επιμέρους απόψεις των ερευνωμένων και την κοινωνική τους θέση ή τα μέσα που μετέρχονται για την υλοποίηση προσωπικών στόχων.³⁵

ii) Διαχρονική εξέλιξη των υποκειμενικών θεωρήσεων

Η πορεία των υποκειμενικών αντιλήψεων παρουσιάζει ζωηρό ενδιαφέρον γιατί φανερώνει τις συνθήκες που ευνοούν τη διαμόρφωση και τον επαναπροσδιορισμό τους. Για παράδειγμα, οι διηγήσεις των επιπλοπιών αποκα-

34. Βλ. G. Roustang, 1977, «Why Study Working Conditions Via Job Satisfaction...», *International Labour Review*, τ. 115, αρ. 3, σ. 278.

35. Ενδιαφέρουσα και συναφής είναι η μελέτη της Μ. Πετμεζίδου-Τσουλουβή, 1987, *Κοινωνικές τάξεις και μηχανισμοί κοινωνικής αναπαραγωγής*, Εξάντας, σ. 273 κ.ε.

λύπτουν μεγάλη προσήλωση στον παράγοντα τύχη. Αναλύοντας την αντίληψη αυτή σε σχέση με τα συγκεκριμένα βήματα που ακολούθησαν για να ξεπεράσουν τα στενά πλαίσια της οικογενειακής τους προέλευσης εντοπίζουμε έναν τύπο επαγγελματικής δράσης που αρχικά διακρίνεται από έναν καθαρά προσωποπαγή χαρακτήρα, ενώ αργότερα εμφανίζει μεγαλύτερη και αμεσότερη εξάρτηση από την αγορά εργασίας. Ειδικότερα, τα πρώτα στάδια διείσδυσης των επιπλοποιών στον κόσμο της πρωτεύουσας συνδέονται με συγκεκριμένους παράγοντες (όπως η ύπαρξη ενός αδελφού στην ίδια δουλειά) και σκληρή προσωπική εργασία. Ο συνδυασμός αυτός έχει ως απόρροια μια ασάφεια στις εκτιμήσεις που κάνουν αναφορικά με τους όρους που ενίσχυσαν την οικονομική τους πρόοδο. Σε μεταγενέστερες όμως περιόδους η επιβίωση των ερευνομένων απαιτεί την πρόσβαση σε κυκλώματα εύπορων πελατών, η οποία διασφαλίζεται από τη γεωγραφική θέση του εργαστηρίου, την επιλογή πελατών και την ύπαρξη εκθεσιακού χώρου των παραγόμενων ειδών. Τα στοιχεία αυτά διαφοροποιούν ριζικά τον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνουν τη διαδικασία της οικονομικής τους ανέλιξης: η έμφαση μετατίθεται από την «τύχη» στις προσωπικές προσπάθειες που έχουν καταβάλει.

Παραφράζοντας τα λόγια της Πετμεζίδου-Τσουλουβή, οι υποκειμενικές αξιολογήσεις των ατόμων για την κοινωνική διαστρωμάτωση προσφέρουν ένα αναλυτικό εργαλείο για τη μελέτη της κοινωνικής τους ένταξης.³⁶ Μέσα από την αναγνώριση των ανισοτήτων που διακρίνουν τις διάφορες μορφές εξουσίας, τα μέλη των επιμέρους ομάδων αποκρυσταλλώνουν δικές τους εντυπώσεις που χρησιμοποιούν για να αυξήσουν τα περιθώρια μεταβολής της ταξικής τους θέσης.

ΣΤ) Εξέλιξη της οικονομικής κατάστασης και των προσδοκιών του ατόμου

Στη βιογραφική προσέγγιση η σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στον ερευνητή και τον εξεταζόμενο πληθυσμό είναι πολύ πιο οικεία από ό,τι στη στατιστική μέτρηση. Η μεγάλη χρονική διάρκεια των συνεντεύξεων, η προσπάθεια να εξασφαλιστεί η εμπιστοσύνη κάθε αφηγητή, η έλλειψη εκπαιδευμένων συνεντευκτών που λειτουργούν ως μεσάζοντες, ευνοούν την κατά τα άλλα άνιση σχέση μεταξύ ερευνητή και ερευνομένου.³⁷ Την οικειότητα που δημιουργείται ο ερευνητής τη χρησιμοποιεί για να διαλευκάνει ευαίσθητες περιοχές μελέτης επανερχόμενος σε αυτές με ερωτήματα έμμεσα και σε διαφορετικές στιγμές της συζήτησης.

36. Ό.π., σ. 238.

37. Για τη σημασία της σχέσης μεταξύ ερευνητή και ερευνομένου βλ. E. Lazega, M. Modak κ.ά., «Récits de vie quotidienne et problématique de l'énonciation», *Recherches Sociologiques*, 1982, τ. 13, αρ. 1 και 2, σ. 15, 16.

Ιδιαίτερα αντιπροσωπευτικό για την ανάγκη ιδιαίτερης μεταχείρισης των υποκειμένων της έρευνας είναι το σχετικό με την εισοδηματική τους κατάσταση παράδειγμα. Το ζήτημα αυτό είναι από μόνο του δύσκολο και πολυσύνθετο για να μελετηθεί με ασφάλεια, όπως άλλωστε φάνηκε και από τις πρώτες δοκιμαστικές συνεντεύξεις του προγράμματος για την Απασχόληση.³⁸ Οι λόγοι της δυσκολίας αυτής είναι εμφανείς και δεν θα εξεταστούν εδώ. Ούτε η βιογραφική προσέγγιση εξάλλου ξεπέρασε ολότελα τους δισταγμούς των ερευνώμενων επιπλοποιών και των συζύγων τους να αποκαλύψουν τα έσοδά τους. Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν ορισμένα σημεία που διευκρινίζονται ικανοποιητικά από τις μαρτυρίες των αφηγητών.

Στο στατιστικό δελτίο τα στοιχεία εισοδήματος κατηγοριοποιούνται με βάση το ύψος αποδοχών κάθε εξεταζόμενου μέλους του νοικοκυριού και την πηγή προέλευσης των εσόδων του/της. Έτσι, ο ένας επιπλοποιός δηλώνει απλά «πάνω από 30.000 δρχ.» εισόδημα το μήνα ενώ με τη βιογραφική προσέγγιση εξηγεί ότι τα έσοδα της βιοτεχνίας κυμαίνονται από 100.000 ως 150.000 δρχ. Η διαφορά στην πληροφορία που εκμαιεύεται από το ίδιο πρόσωπο εξηγείται από το γεγονός ότι οι ερωτήσεις που απευθύνθηκαν σε αυτό ήταν —στην περίπτωση της συλλογής βιογραφικού υλικού— εξαρχής έμμεσα διατυπωμένες και ακολουθούσαν μια σειρά που ενοούσε την εγκαθίδρυση ενός «φιλικού» κλίματος. Το ερώτημα σχετικά με το εισόδημα εντάχτηκε στα πλαίσια μιας γενικότερης συζήτησης γύρω από την ακρίβεια των υλικών που χρησιμοποιούνται στη βιοτεχνία, των δανείων που μπορεί να διεκδικήσει ένας επιχειρηματίας από διάφορες πηγές χρηματοδότησης κλπ. Ο τρόπος και η στιγμή διατύπωσης της ερώτησης μέτρησε αποφασιστικά ως προς το χαρακτήρα της αντίδρασης που απέφερε: με αυτή ακριβώς τη λογική, μπορεί να αξιολογηθεί η «αποκαλυπτική» απάντηση του βιοτέχνη.

Ένα άλλο ζήτημα, για την ανίχνευση του οποίου ενδείκνυται η βιογραφική προσέγγιση, αφορά τις διακυμάνσεις και τη διαχρονική εξέλιξη της οικονομικής κατάστασης των ερευνωμένων. Η φύση της ενασχόλησης των επιπλοποιών έχει ως επακόλουθο σημαντικές εναλλαγές των εσόδων τους από μήνα σε μήνα, ανάλογα με τη ζήτηση για κατασκευές και επιδιορθώσεις. Είναι σαφές ότι τα προϊόντα τους είναι τέτοια που απευθύνονται σε καταναλωτές με σχετικά μεγάλη οικονομική άνεση, πράγμα το οποίο ενισχύει τις δυνατότητες απόκρυψης του πραγματικού εισοδήματος της βιοτεχνίας.

Εξίσου ενδιαφέρον από κοινωνιολογική άποψη είναι το γεγονός ότι η αμοιβή τους παρουσιάζει αξιοσημείωτες ανακατατάξεις στη διάρκεια της επαγγελματικής τους σταδιοδρομίας. Από την εποχή που αρκούσαν στους

38. Αρχικός στόχος των ερωτήσεων για το εισόδημα ήταν να εξεταστεί η ανταποκρισιμότητα των ερωτώμενων σε θέματα συναφή με την οικονομική τους κατάσταση.

ξηρούς καρπούς που έδινε το αφεντικό μέχρι σήμερα που ζητούν 200.000 ή και περισσότερα για ένα «καλοδουλεμένο» σαλόνι ή μια τραπεζαρία κλασικού τύπου υπάρχει αναμφίβολη και εντυπωσιακή απόσταση. Ανεξάρτητα από τους συσχετισμούς δυνάμεων μεταξύ μικρών και μεγαλύτερων επιχειρηματιών στη σημερινή αγορά της πρωτεύουσας, στα μάτια των δυο αφηγητών η απόσταση αυτή είναι αποδεικτική της προσωπικής τους επιτυχίας. Αν αυτή η μορφή αναβάθμισης των εσόδων τους δεν ενδιαφέρει ιδιαίτερα τον τεχνοκράτη οικονομολόγο ή στατιστικά —τουλάχιστον όταν δεν συνακολουθείται από ποσοτικά στοιχεία— συνιστά πάντως θεμελιώδη άξονα μελέτης για τον ερευνητή της επαγγελματικής τροχιάς που διανύουν τα άτομα και της φυσιογνωμίας του επαγγέλματος που ασκούν.

Ένα ακόμη σημείο που διαφεύγει από τη στατιστική επισκόπηση του εισοδήματος συνδέεται με κάποιους μετασχηματισμούς που επέρχονται στο περιεχόμενο των δραστηριοτήτων των ερευνημένων. Τέτοιες μεταβολές συνίστανται σε μια προσπάθεια προσαρμογής στις νέες τάσεις της μόδας του επίπλου αλλά και στις διαφαινόμενες τεχνολογικές εξελίξεις. Έτσι, ο ένας αφηγητής εγκαταλείπει σταδιακά τις κλασικές κατασκευές που «θέλουν χρόνο και κόπο» για να στραφεί στα έπιπλα κουζίνας, η παραγωγή των οποίων είναι σε μεγάλο βαθμό εκμηχανισμένη. Η προσαρμοστικότητα αυτή έχει πολλά να πει για την ευελιξία της μικρής επιχείρησης και την ανταγωνιστικότητά της στον κόσμο των μεγάλων βιομηχανικών μονάδων³⁹ — σημεία στα οποία θα πρέπει να επεκταθεί η σύγχρονη ερευνητική πρακτική στην Ελλάδα.⁴⁰

ΜΕΡΙΚΕΣ ΤΕΛΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Ο επιγραμματικός τρόπος με τον οποίο παρουσιάστηκε η σύγκλιση των ενδιαφερόντων ανάμεσα στο στατιστικό δελτίο και τις ανοικτές συνηθέσεις δεν εξαντλεί τον θεματολογικό πλούτο που συνδέεται με το αντικείμενο ανάλυσης. Η απαρίθμηση ωστόσο κάποιων από τους τομείς, που διασαφηνίζει το βιογραφικό υλικό, παρέχει μια φωτογραφική αποτύπωση της ζωής των μικροεπιχειρηματιών με αναφορά στις διασυνδέσεις που αναπτύσσουν με τον κοινωνικό τους περίγυρο και υποδεικνύει πως η θετικιστική θεώρηση των

39. Ο Β. Misztal εύστοχα αποκαλεί «χαμαιλέοντα» αυτόν τον τύπο του μικροεπιχειρηματία που ανταποκρίνεται άμεσα στις νέες ανάγκες της αγοράς (*The Petite Bourgeoisie in Socialist Society*, εκδ. F. Bechhofer, B. Elliott, *The Petite Bourgeoisie*, 1981, Νέα Υόρκη, σ. 102).

40. Βλ. 25χρονα ΕΚΚΕ, *ό.π.*, έρευνες για τη φτώχεια, την απασχόληση και το εισόδημα.

κοινωνικών μετασχηματισμών ως ομοιόμορφων διαδικασιών είναι ελλιπής. Σωστότερη είναι η αναζήτηση των φαινομένων ασυνέχειας που υπογραμμίζουν τη διαλεκτική σχέση του ατομικού με το κοινωνικό και η επίγνωση ότι καμία μέθοδος δεν έχει από μόνη της πρόσβαση σε όλα εκείνα τα στοιχεία που οδηγούν σε μια πλουραλιστική ερμηνεία των ατομικών πρακτικών.

Το πρόγραμμα για τα Κοινωνικά Χαρακτηριστικά της Απασχόλησης και τη μελέτη της κινητικότητας διαφοροποιούνται ως προς μια σειρά σημείων που όμως είναι δυνατό να αλληλοκαλυφθούν όταν οι μέθοδοι που αντιστοιχούν στα δυο προγράμματα χρησιμοποιηθούν έτσι ώστε να συμπληρώνουν η μια τα δεδομένα της άλλης. Το πρώτο από τά σημεία αυτά αφορά τη μορφή της μεθοδολογικής πρακτικής που υιοθετείται σε κάθε περίπτωση. Οι αφηγήσεις των ερευνημένων προσκομίζουν πληροφορίες απαραίτητες για μια βαθύτερη κατανόηση της ατομικής συμπεριφοράς και των διαδικασιών κοινωνικής μεταβολής. Τις πληροφορίες αυτές είναι δύσκολο ή αδύνατο να συγκεντρώσει ένα αυστηρά προσχεδιασμένο ερωτηματολόγιο που στερείται την πλαστικότητα της βιογραφικής μεθόδου και την ευχέρεια που προσδίδει στον ερευνητή η οικεία σχέση του με τον ερευνόμενο πληθυσμό.

Το πρόβλημα της διάρθρωσης των ατομικών βιωμάτων με το περιβάλλον που τα πλαίσιώνει, συνιστά τη σημαντικότερη από τις ανομοιογένειες των δυο μεθοδολογικών προσεγγίσεων — κι αυτό είναι το δεύτερο σημείο που θέλω να επισημάνω. Ενώ η στατιστική καταγραφή απομονώνει τα επιμέρους γνωρίσματα των ατόμων ώστε να οδηγηθεί σε συμπεράσματα αντιπροσωπευτικά για το σύνολο του πληθυσμού, η βιογραφική προσέγγιση ενδιαφέρεται να εισχωρήσει ερμηνευτικά στις ατομικές συμπεριφορές δίνοντας έμφαση στη διαπλοκή κάθε μεμονωμένης πληροφορίας με τον άμεσο κοινωνικό περίγυρο και τις ποικίλες σφαίρες ατομικής δράσης. Κάθε είδηση αποκτά βαρύτητα σε σχέση με το πλαίσιο στο οποίο εντάσσεται. Με την έννοια αυτή, γίνεται φανερό ότι οι επαγγελματικές ενασχολήσεις, το εισόδημα ή η εκπαίδευση, ως τομείς που διερευνώνται ξεχωριστά ο ένας από τον άλλο, οδηγούν ίσως στη διαπίστωση κάποιων κυρίαρχων τάσεων και θεματικών ταξινομήσεων, δεν αποτελούν όμως πρόσφορο έδαφος για την ερμηνεία του νοήματος που έχουν για το ίδιο το άτομο και την οικογένειά του. Οι μορφές αλληλεξάρτησης μεταξύ των διαφόρων πεδίων δραστηριότητας των υποκειμένων της έρευνας, έτσι όπως αναφύονται μέσα από τη συνολική πορεία της πρακτικής και των αξιολογήσεών τους, παραπέμπουν σε μια σαφέστερη αντίληψη των λειτουργιών της ομάδας και του κοινωνικού ιστού. Ακριβώς γιατί η εμπάθουση στις πολύμορφες ατομικές συμπεριφορές φωτίζει τις κανονικότητες και τους όρους που ρυθμίζουν τη ζωή των μελών της ομάδας.

Οι παραπάνω εκτιμήσεις προκύπτουν από μια αντίληψη, την οποία θα ήθελα να υποστηρίξω και από αυτή τη θέση: η κοινωνιολογική έρευνα πρέπει

να δίνει ιδιαίτερη έμφαση στο γεγονός ότι η κοινωνία δεν αποτελεί ένα ομοιογενές και αδιαίρετο σώμα, αλλά μια σύνθεση πολλαπλών ομάδων και σχέσεων. Μέσα από το πρίσμα αυτό, είναι προφανές ότι μόνο η διεισδυτική ανάγνωση των ειδικότερων συμπεριφορών των ατόμων οδηγεί σε ασφαλείς και θεμελιωμένες υποθέσεις γύρω από τις παρατηρούμενες πρακτικές, τις αφητηρίες και το νόημά τους. Πάμπολλες ανθρωπολογικές μελέτες έχουν δείξει ότι στο μικροκοινωνιολογικό επίπεδο (οικογένεια, ομάδα, κοινότητα) οι ευρύτερης εμβέλειας μεταρρυθμίσεις φιλτράρονται μέσα από την υποκειμενική οπτική γωνία και γίνονται αποδεκτές ή απορρίπτονται στο μέτρο που αγγίζουν άμεσα τα καθημερινά ενδιαφέροντα των ανθρώπων.⁴¹ Διαφορετικές κοινωνικές ομάδες δραστηριοποιούνται με ιδιότυπους ως προς τα «καθιερωμένα» τρόπους που αρμόζουν όμως στις συγκεκριμένες συνθήκες και ασχολίες του. Η σταχυολόγηση επομένως ποικίλων πληροφοριών για τις όψεις της μικροκοινωνιολογικής πραγματικότητας σκιαγραφεί έναν συνεκτικό πίνακα της ευρύτερης κοινωνίας.⁴² Τέτοιες πληροφορίες ελέγχονται με πολλαπλές διασταυρώσεις βιογραφικών αφηγήσεων και σε συνδυασμό με τα γενικευτικά και αφαιρετικά συμπεράσματα της στατιστικής ανάλυσης, διευρύνουν τον κύκλο της γνώσης για τα κοινωνικά φαινόμενα και τις πρακτικές.

41. C. Geertz, 1983, *Local et savoir global*, Νέα Υόρκη.

42. Γράφει χαρακτηριστικά ο Στ. Δαμιανάκος: «Μόνο η συστηματική παρατήρηση του συγκεκριμένου μπορεί να διασφαλίσει τον ενεργό διάλογο... ανάμεσα στην πραγματικότητα και το επιστημονικό εννοιολόγημα που είναι απαραίτητο ώστε να διατηρείται η θεωρία ζωντανή» (*Εισαγωγή στις διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, 1987, εκδ. ΕΚΚΕ, σ. 18).